

Bernard Stiegler

PER TOEVAL FILOSOFEREN

In gesprek met Élie During

KLEMENT | PELCKMANS

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

Oorspronkelijke titel: *Philosopher par accident. Entretiens avec Élie During*. Éditions Galilée, Parijs, 2004.

Uit het Frans vertaald door Pieter Lemmens

© 2014 Uitgeverij Klement, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden.

Ontwerp omslag: Rob Lucas

Foto omslag: Adrien Kaempf / Dancing Dog Productions

ISBN 978 90 8687 135 3 (Nederland)

ISBN 978 90 289 7765 5 (België)

NUR 730

D/2014/0055/130

Inhoud

Voorwoord – Pieter Lemmens 7

De filosoof en de techniek 21

De techniek als geheugen 49

Het bewustzijn in het tijdperk van de industriële temporele objecten 73

Bewustzijn, onbewuste en onwetendheid 115

Aanvullend essay: Farmacologie en therapie in het tijdperk van de algehele en veralgemeniseerde automatisering 145

Begrippenregister 181

Namenregister 185

Voorwoord

Hoewel Bernard Stiegler (1952) in Frankrijk op het moment een van de meest prominente en ook meest productieve filosofen is en zijn naam intussen ook in het Engelse en Duitse taalgebied ingang heeft gevonden, is hij in Nederland nog altijd een relatief onbekende figuur¹. Dit in tegenstelling tot landgenoten als Alain Badiou, Jacques Rancière, Jean-Luc Nancy en Bruno Latour – om enkel de meest bekende namen te noemen – die al enige tijd een grote belangstelling genieten. Deze relatieve onbekendheid is des te opvallender vanwege de relevantie van Stieglers werk voor het begrijpen van de hedendaagse hypertechnologische samenleving en cultuur en de vele problemen en uitdagingen waarmee ze ons confronteren. Het grote

1 Zo is ook het enige wat tot nu toe uit zijn inmiddels zeer omvangrijke oeuvre in het Nederlands is verschenen, een vertaling van zijn deels autobiografische essay *Passer à l'acte* (Galilée, Parijs, 2003), dat in 2007 onder de titel *Als een vliegende vis. Over de wording van een filosoof* (Garant, Antwerpen-Apeldoorn) werd uitgebracht. Voor een uitvoerige bespreking van Stieglers integrale werk tot aan 2007 verwijs ik naar de laatste twee hoofdstukken van mijn proefschrift *Gedreven door techniek. De menselijke conditie en de biotechnologische revolutie*, Box Press, Oisterwijk, 2008.

thema van zijn denken is namelijk de techniek en in het bijzonder de fundamentele betekenis van de techniek voor de menselijke samenleving en cultuur – en meer algemeen voor het mens-zijn überhaupt.

De mens is volgens Stiegler een door en door technisch wezen, fundamenteel door techniek geconstitueerd en geconditioneerd – en wel vanaf zijn ontstaan. Het proces van de menswording – de hominisering oftewel de antropogenese – is volgens hem niets anders dan een effect van het technisch worden van het leven, een voortzetting van de biologische evolutie met andere, niet-biologische maar technische middelen. In tegenstelling tot het (neo)darwinisme, dat de mens naturalistisch beschouwt als een product van biologische evolutie, laat Stiegler zien dat de mens – *als mens* – de uitkomst is van een technische evolutie. De antropogenese is wezenlijk een technogenese. De mens is voortgekomen uit een proces van technische exteriorisering van het leven, zoals de Franse paleoantropoloog André Leroi-Gourhan heeft aangetoond, waarbij de techniek als drager van geëxterioriseerde ervaring van meet af aan heeft gefunctioneerd als een supplementair overlevingssysteem.

Die technische evolutie heeft er uiteindelijk ook toe geleid dat de mens een heel andere zijnswijze heeft dan het dier. De mens *leeft* niet meer zozeer, maar *existeert*, zoals Stiegler in navolging van Martin Heidegger volhoudt. Anders dan Heidegger echter (en meer in lijn met iemand als Peter Sloterdijk) meent Stiegler dat die existente bestaanswijze juist *mogelijk* is (en ook mogelijk is geworden) door de techniek

en er niet zozeer door wordt bedreigd – hoewel die dreiging wel altijd op de loer ligt, zoals ik hieronder nog zal laten zien wanneer ik zijn farmacologische opvatting van de techniek kort bespreek.

In de gesprekken met de Franse filosoof Élie During, die hier nu in Nederlandse vertaling voorliggen, heeft Stiegler het uitvoerig over wat hij de *oorspronkelijke techniciteit* van de mens noemt. Deze is terug te voeren op het feit dat de mens in tegenstelling tot dieren een ‘oorspronkelijk gebrek aan oorsprong’ [*défaut d’origine*] vertoont, zoals hij aan de hand van een duiding van de oud-Griekse mythe van Prometheus en Epimetheus uiteenzet. In deze tragische scheppingsmythe verschijnt de mens als het ‘vergeten wezen’ van de natuur, in die zin dat hij bij de scheppingsact – betrokken door de vergeetachtige Epimetheus – niet begiftigd werd met natuurlijke kwaliteiten, zoals de andere wezens. Ter compensatie van dit gebrek echter wordt hem – door de vooruitziende Prometheus – de techniek [*technè*] geschonken en daarmee zowel het vermogen als de noodzaak om zichzelf eigenschappen te geven. Deze ‘eigenschappen’ zijn hem echter niet – en nooit – eigen, aangezien het gaat om een van de goden gestolen – en als zodanig fundamenteel ambivalent – ‘vermogen’.

De mens heeft geen wezen, alles aan hem is kunstmatig oftewel prothetisch, en dat wil zeggen accidenteel. De zogenoemde menselijke conditie is bijgevolg wezenlijk een technische conditie. Zo laat Stiegler in het eerste deel van zijn nog altijd op voltooiing wachtende magnum opus *La technique et le temps* (1994) zien dat de extatisch-horizontale struc-

tuur van het erzijn (*Dasein*), zoals Heidegger die in *Sein und Zeit* tot begrip heeft gebracht, slechts kan 'zijn' bij de gratie van het bestaan van technische geheugens. In het tweede deel van *De la misère symbolique* (2005) wijst hij bovendien op de wezenlijk technische constitutie van het menselijk verlangen.

De consequenties van deze zienswijze, vooral in het licht van de hedendaagse ontwikkelingen in de techniek, vormen het hoofdthema van de onderhavige gesprekken. Hierin toont Stiegler zich niet alleen filosoof, maar ook een 'noö-politieke' activist. Dit zal ik in wat volgt toelichten, waarbij ik tevens heel in het kort zal schetsen hoe deze meer politieke c.q. politiconomische dimensie van zijn werk zich in de afgelopen tien jaar, sinds de verschijning van *Philosopher par accident*, heeft ontwikkeld.

Vanuit zijn filosofische visie op de menselijke conditie als technische conditie heeft Stiegler een zeer breed kritisch perspectief op de huidige tijd ontwikkeld, waarin hij aantoont dat de multidimensionale crisis waarin de globaal geworden samenleving zich momenteel bevindt, in laatste instantie techno-logisch van aard is. Ze kan worden teruggevoerd op een revolutionaire mutatie in onze technische conditie en in het bijzonder op ons onvermogen om ons deze 'revolutie' op een creatieve en inventieve wijze toe te eigenen en als zodanig tot basis te maken van een geheel nieuwe vorm van leven en samenleven, die nochtans door deze revolutie mogelijk – en tegelijkertijd noodzakelijk – wordt gemaakt, aldus Stiegler. Hierbij gaat het om de nieuwe digitale informatie- en communicatietechnologieën enerzijds en om de nieuwe bio-,

neuro- en nanotechnologieën oftewel de transformationele technologieën anderzijds².

Dat onvermogen, hoewel Stiegler daarover nooit helemaal duidelijk is, heeft overigens niet zozeer te maken met die technologische mutatie op zich, maar met het economisch systeem dat zich van de technologische ontwikkeling heeft meester gemaakt en deze structureel onderwerpt aan de markt en de imperatief van winstmaximalisering. Stiegler denkt hierbij aan het kapitalisme, dat vanaf het begin van de negentiende eeuw voor een permanente – en nog altijd toenemende – versnelling van de technologische innovatie heeft gezorgd, maar dat in zijn huidige gedaante van speculatief en financieel kapitalisme een destructieve factor is geworden die de mogelijkheid van wat Stiegler *adoptie* noemt op systematische wijze blokkeert.

Bij adoptie gaat het om de creatieve toe-eigening van technische innovaties en om de uitvinding van nieuwe vormen van individueel en collectief bestaan op basis daarvan. De huidige kapitalistische, winstgedreven innovatie frustriert adoptie doordat ze de samenleving dwingt tot *adaptatie*, dat wil zeggen tot aanpassing aan de output van de kapitalistische industrie. Een alomtegenwoordige marketing en reclame realiseert die aanpassing. Dat is precies wat het consumentisme inhoudt, aldus Stiegler, die de huidige consumptiesamenleving begrijpt als een georganiseerde vorm van adoptie waarbij het individuele en collectieve bestaan structureel

2 Deze steeds meer convergerende technologieën zijn algemener bekend als de NBIC-technologieën.

wordt onderworpen aan de dictaten van het kapitalistische productiesysteem.

Die adaptatie via marketing en reclame, en dat is de focus van Stieglers technologisch georiënteerde kapitalismekritiek, wordt sinds de twintigste eeuw steeds meer gerealiseerd door middel van elektronische media. Daarbij ging het aanvankelijk om analoge media zoals radio, film en televisie, maar vanaf de jaren tachtig steeds meer om digitale media. Sinds het midden van de jaren negentig gebeurt dit meer en meer via het wereldomspannende digitale netwerk dat we allemaal kennen als het Internet of het *world wide web*, dat binnen een tijdsbestek van slechts twee decennia het gehele reilen en zeilen van samenlevingen over de gehele wereld op radicale wijze heeft veranderd – en nog altijd aan het veranderen is.

Waar Stiegler de aandacht op wil vestigen, is dat deze elektronische media – die tezamen een nieuw *technisch milieu* voor de geest zijn gaan vormen dat het oudere, op het schrift en de boekdrukkunst gebaseerde geestestechische milieu is gaan vervangen – in toenemende mate zijn geannexeerd door de kapitalistische marketing, ten behoeve van het stimuleren van de consumptie. Sinds de zogeheten ‘neoconservatieve revolutie’ en de opkomst van de neoliberale ideologie, waardoor de staat als het traditionele dispositief van de adoptie zo veel mogelijk werd ontmanteld en de socialisering van technologische innovatie volledig werd overgeleverd aan de markt, is de exploitatie van het geestestechische milieu door het kapitaal vrijwel totaal geworden, met het ongebreidelde consumentisme van onze tijd als resultaat.

Hierbij gaat het volgens Stiegler in wezen om een exploitatie van het verlangen ten behoeve van de economie. Deze exploitatie, die het bewustzijn en de verlangens van de individuen maximaal beschikbaar tracht te maken voor consumptie, put het verlangen echter uit en dringt het steeds verder naar een driftmatig niveau. Daarmee vernietigt het de geest, die een product is van de sublimatie van het driftleven oftewel de vrucht van wat Stiegler met Sigmund Freud en Jean-François Lyotard een 'libidinale economie' noemt. Dat wil zeggen: een economie van het verlangen, van de libidinale energie. Die sublimatie is een proces dat volgens Stiegler wezenlijk technisch wordt bemiddeld, iets wat Freud en de hele psychoanalyse met hem nooit hebben gethematiseerd.

Libidinale energie, de ultieme motor van het kapitalisme, is in de twintigste eeuw het object geworden van systematische exploitatie, als reactie op het probleem van de overproductie en vervolgens op wat Karl Marx heeft aangeduid als de tendentiële daling van de winstvoet. Dit heeft op zijn beurt echter onvermijdelijk geleid, zo betoogt Stiegler, tot een 'tendentiële daling van de libidinale energie' en dat betekent feitelijk tot een zelfdestructieve ondermijning door het kapitalisme van zijn ultieme eigen mogelijkheidsvoorwaarde. Door de libidinale energie die zijn innerlijke drijfveer vormt uit te putten, vernietigt het kapitalisme zichzelf.

Het engagement van Stieglers 'noöpolitieke' project bestaat niet zozeer in een strijd tegen het kapitalisme in de zin van het theoretiseren van de mogelijkheden die genoemde zelfdestructieve tendens biedt om tot een overwinning van het kapitalistische productiesysteem te komen. Anders dan

bijvoorbeeld neomarxisten als Michael Hardt en Antonio Negri, die voortdurend hameren op de kansen die de innerlijke contradicties van het hedendaagse kapitalisme bieden voor een communistisch alternatief, is Stiegler beslist geen antikapitalist. Zijns inziens is de tijd überhaupt nog niet rijp voor communisme. Hij plaatst zichzelf weliswaar uitdrukkelijk in de marxistische traditie, maar zijn kapitalismekritiek heeft veeleer tot doel het kapitalisme van de catastrofale ondergang te *redden* door de zelfdestructieve tendens waarin het is gevangen, te keren. Het is zijns inziens zaak om een *nieuwe* vorm van kapitalisme uit te vinden, wat voor hem dan vooral neerkomt op het uitvinden van een nieuwe ‘geest’ van het kapitalisme, dat wil zeggen het creëren van een nieuwe libidinale economie en een nieuw collectief project voor de toekomst.

Precies die mogelijkheid wordt ons geboden, zo beweert Stiegler, door de nieuwe digitale netwerktechnologieën. Hij stelt zonder meer dat deze technologieën op het moment nog op overweldigende wijze verantwoordelijk zijn voor de vernietiging van de geest en de sociale structuren³. Hij insisteert er echter tegelijkertijd op dat ze ook de enige mogelijkheid bieden om tegen die vernietiging te strijden en een nieuwe libidinale economie in het leven te roepen, een project dat hij soms ook als een ‘renaissance van de geest’ aanduidt. In die

3 Zo is hij zeer kritisch over sociale netwerken als Facebook en Myspace, die zijns inziens vooral functioneren als ‘controletechnologieën’ (Gilles Deleuze) in de context van wat Jodi Dean het ‘communicatieve kapitalisme’ noemt, dat wil zeggen de ‘commodificatie’ van communicatie en uiteindelijk van het sociale als zodanig (cf. Jodi Dean, *Blog Theory. Feedback and Capture in the Circuits of Drive*, Polity, Londen, 2010).

context wijst hij op de noodzaak om een nieuwe kritiek van de politieke economie naar marxistisch voorbeeld te ontwikkelen, die in het licht van de huidige libidinale crisis echter de vorm moet aannemen van een techno-logische kritiek van de libidinale economie⁴.

Die mogelijkheid van een reconstructie van de libidinale economie bieden deze technologieën doordat ze – en hiermee zijn we aanbeland bij een notie die Stiegler in het derde deel van *Mécréance et discrédit*, getiteld *L'esprit perdu du capitalisme* (2006), in zijn denken heeft geïntroduceerd en die misschien wel als zijn uiteindelijk belangrijkste concept kan worden beschouwd – het karakter hebben van een *pharmakon*⁵. Dit betekent dat ze, net als alle andere technologieën overigens, zowel gif als medicijn zijn, en wel in die zin dat ze de 'geest' zowel kunnen ondersteunen en verheffen als kunnen ondermijnen en degraderen alsook de processen van subjectivering en socialisering zowel kunnen intensiveren als frustreren. Op het moment is er sprake van een alomtegenwoordige vergiftiging van het geestestechische milieu. Die situatie, die in zichzelf farmacologisch is en dus allesbehalve hopeloos, duidt Stiegler aan met de uit de marxistische traditie afkomstige term *proletarisering*, eveneens een centraal begrip van zijn meer recente denken over de relatie mens-techniek.

4 Cf. Bernard Stiegler, *Pour une nouvelle critique de l'économie politique*, Galilée, Parijs, 2009.

5 Een notie die Stiegler ontleent aan zijn leermeester Jacques Derrida, maar die uiteindelijk terug te voeren is op Plato, die in zijn beroemde dialoog *Phaedrus* over het schrift als *pharmakon* spreekt.